

Kraków, dnia 2 października 2014 r.

Dr hab. Piotr Tuleja, prof. UJ

Ocena

Dorobku naukowego dr Radosława Grabowskiego ze szczególnym uwzględnieniem rozprawy habilitacyjnej „Zróżnicowanie trybu zmiany jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich” Rzeszów 2013

Zgodnie z uchwałą Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów z dnia 6 maja 2014 r. przedstawiam ocenę osiągnięć naukowych i aktywności naukowych dr Radosława Grabowskiego.

Część I recenzji zawiera ocenę dorobku naukowego oraz aktywności naukowej i dydaktycznej dr Radosława Grabowskiego po uzyskaniu stopnia doktora. Część druga zawiera ocenę rozprawy autorstwa dr Radosława Grabowskiego pt. „Zróżnicowanie trybu zmiany jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich”.

I. Ocena dorobku naukowego

Pan dr Radosław Grabowski jest absolwentem Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie. W 2005 r. uzyskał na tym Wydziale stopień naukowy doktora. Promotorem jego rozprawy doktorskiej był prof. dr hab. Mirosław Granat. Rozprawa nosiła tytuł „*Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*”.

Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora habilitant opublikował dwie monografie: „*Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, „*Zróżnicowanie trybu zmiany jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013. Był też redaktorem i współredaktorem kilku monografii, podręcznika i materiałów konferencyjnych. Samodzielnie redagował książkę „*Wpływ internetu na ewolucję państwa i prawa*”, Rzeszów 2008, we współautorstwie z S. Grabowską „*Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich*, Warszawa 2007, „*Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*”, Toruń 2010 oraz „*Zasady*

zmiany konstytucji w państwach europejskich”, Warszawa 2008, we współautorstwie z S. Grabowską i W. Skrzydłą „Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny”, Warszawa 2009.

Habilitant opublikował kilkadziesiąt artykułów w czasopismach polskich i zagranicznych. Początkowo dominowała w nich problematyka prawa do ochrony życia. Spośród dziewięciu artykułów poświęconych tej problematyce na szczególną uwagę zasługuje artykuł „Norma z art. 38 Konstytucji RP z 1997 r. jako konstytucyjna zasada prawa” Studia Prawnicze z. 2/2006 r. Zainteresowania Habilitanta koncentrowały się też na problematyce związanej z internetem. Opublikował w tym zakresie m.in. „Podpis elektroniczny” ZNURZ 1/2004, Budowa komputera osobistego [w:] Wpływ Internetu na ewolucję państwa i prawa, pod red. R. Grabowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, Geneza i ewolucja sieci globalnej [w:] Wpływ Internetu na ewolucję państwa i prawa, pod red. R. Grabowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, Prawne regulacje podpisu elektronicznego w Polsce, [w:] Wpływ Internetu na ewolucję państwa i prawa, pod red. R. Grabowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, Prawo w Internecie [w:] Wpływ Internetu na ewolucję państwa i prawa, pod red. R. Grabowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, Urządzenia obliczeniowe w informatyce [w:] Wpływ Internetu na ewolucję państwa i prawa, pod red. R. Grabowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008. Przedmiotem zainteresowań naukowych Habilitanta była też rzadko podnoszona w doktrynie problematyka symboli narodowych „Polskie symbole narodowe i państwowe. Geneza, ewolucja, stan prawny” Acta Universitatis Wratislaviensis No 3368 oraz „Zapomniany symbol. Zmiany statusu prawnego Chorągwi Rzeczypospolitej” Przegląd Prawa Konstytucyjnego z. 3/2012. Habilitant rozwijał swoje zainteresowania naukowe w publikacjach zamieszczonych w czasopismach zagranicznych: „Evolution of the national emblem and the coat of arms of the Republic of Poland as a result of the structural transformation of 1989”, International Journal of Public Administration in Central and Eastern Europe, No. 2010/1, Hungarian Official Journal Publisher, Budapest 2010, „A nemzeti jelkép és a Lengyel Köztársaság címerének fejlődése az 1989. évi átalakulás után”, Nemzetközi Közlöny Közép - Kelet - Európai Közigazgatási Folyóirat, 2010/1. Szám, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest 2010, „Ursprung und Entwicklung des polnischen Staatswappens, Osteuropa - Recht, Z. 4, Berliner Wissenschafts - Verlag, Berlin 2012. W kręgu zainteresowań Habilitanta znalazło się też prawo wyborcze: „Wybory do parlamentu

Republiki Litwy, [w:] *Prawo wyborcze do parlamentu w wybranych państwach europejskich*", pod red. S. Grabowskiej, K. Składowskiego, Zakamycze, Kraków 2006, „*Prawo wyborcze do prezydencji San Marino*, współautor: S. Grabowska [w:] *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich*", pod red. S. Grabowskiej i R. Grabowskiego, Wolters Kluwer, Warszawa 2007. Istotną część dorobku Habilitanta stanowią opracowana prawnoporównawcze: „*Europejskie modele prezydentury*", współautor: S. Grabowska, [w:] *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich*, pod red. S. Grabowskiej i R. Grabowskiego, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, „*Geneza i ewolucja ustroju politycznego Austrii*" i [w:] *Związkowa Ustawa Konstytucyjna Republiki Austrii*, pod red. S. Sagana, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 2002, „*Odpowiedzialność prawna czy polityczna? Wątpliwości w sprawie charakteru instytucji odpowiedzialności Prezydenta Republiki Rumunii*", współautor: S. Grabowska, [w:] *Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Współczesne ustroje państwowe i rozwój demokracji w Polsce. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni*, T. II, red. R. M. Czarny, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012. Zainteresowana dr Radosława Grabowskiego dotyczą też problematyki międzynarodowej: „*Międzynarodowy Trybunał Karny* [w:] *Organy i korporacje ochrony prawa*", pod red. S. Sagana, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2001, „*Prawno - międzynarodowe determinanty treści katalogu praw człowieka Konstytucji RP z 1997 r.* [w:] *Księga jubileuszowa prof. M. Grzybowskiego*, pod red. K. Czajowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007. Znaczącą pozycję w dorobku naukowym Habilitanta zajmują pozycje poświęcone zmianie konstytucji: „*Partycypacja obywateli w procesie zmiany konstytucji - przegląd rozwiązań europejskich*", *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 2010, nr 1, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, „*Zasady zmiany Konstytucji Królestwa Belgii w świetle postanowień przejściowych z 2012r*" *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2013, „*Klasyfikacja konstytucji z uwagi na tryb ich zmiany*, [w:] *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*", pod red. R. Grabowskiego S. Grabowskiej, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, „*Zasady zmiany Konstytucji Księstwa Liechtensteinu*, [w:] *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*", pod red. R. Grabowskiego S. Grabowskiej, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Łotewskiej*, [w:] *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, pod red. R. Grabowskiego S. Grabowskiej, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, *Granice autonomii parlamentu a instytucje partycypacji obywatelskiej. Uwagi na tle procedury nowelizacji konstytucji we współczesnych państwach europejskich*; [w:] *Ewolucja demokracji przedstawicielskiej w krajach Europy Środkowej i*

Wschodniej, red. nauk. M. Paździor, B. Szmulik, Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2013. W dorobku Habilitanta znajdują się również opracowania pokonferencyjne, glosy, tłumaczenia oraz recenzje. Dr Radosław Grabowski jest też autorem licznych opracowań popularyzujących naukę. Aktywnie uczestniczył w wielu konferencjach naukowych. Habilitant posiada duże i wszechstronne doświadczenie dydaktyczne.

Uważam, że dorobek naukowy dr Radosława Grabowskiego należy uznać za znaczny.

II. Recenzja rozprawy habilitacyjnej

Podstawowe cele pracy: analiza rozwiązań trybu zmiany konstytucji w 45 krajach europejskich, dokonanie ich klasyfikacji, ustalenie wpływu tych rozwiązań na elastyczność lub sztywność konstytucji. Badanie rozwiązań czterdziestu pięciu europejskich konstytucji gwarantuje, zdaniem Autora, oryginalność i wiarygodność prowadzonych badań.

Szczegółowe cele pracy: ustalenie zakresu zróżnicowania trybów zmian konstytucji, określenie przydatności stwierdzonego zróżnicowania dla klasyfikacji konstytucji, opracowanie klasyfikacji konstytucji ze względu na tryb jej zmiany, identyfikacja poszczególnych instytucji prawnych funkcjonujących w zakresie zmiany konstytucji i weryfikacja dokonanej typologii konstytucji. Wskazanie czynników determinujących sztywność konstytucji.

Założeniem pracy jest stwierdzenie, w myśl którego stosowany w doktrynie podział na konstytucje elastyczne i sztywne jest niewystarczający dla analizowania problematyki trybu zmiany konstytucji. Zdaniem Autora podział ten powinien być bardziej zróżnicowany. Ponadto wpływ sztywności/elastyczności konstytucji na jej trwałość nie jest oczywisty. Autor przyjmuje, że ze względu na polityczny charakter decyzji o zmianie konstytucji, pojęcie elastyczności i sztywności konstytucji w praktyce ulega daleko idącej relatywizacji (s. 31). Dlatego prowadzi badania prawnoporównawcze wyłącznie w płaszczyźnie formalnodogmatycznej. Podstawą badań jest wyodrębnienie elementów, które decydują o stopniu sztywności konstytucji. Nie jest jednak możliwe opracowanie precyzyjnej klasyfikacji konstytucji ze względu na tryb jej zmiany. Zaproponowana przez niego trójstopniowa

klasyfikacja powinna służyć z powodzeniem nauce jak i dydaktyce prawa konstytucyjnego. Może ona zastąpić dotychczasową klasyfikację J.B. Bryce'a.

Metoda: autor abstrahuje od czynnika politycznego i koncentruje się na czynniku prawniczym. Podstawą badań metoda formalno – dogmatyczna, metoda komparatystyczna i posiłkowo metoda prawno – empiryczna.

W oparciu o powyższe założenia Autor przedstawia rozwiązania istniejące w poszczególnych krajach europejskich w zakresie: reglamentacji inicjatywy zmiany konstytucji, ograniczeń towarzyszących przygotowaniu zmiany konstytucji, warunków uchwalenia zmiany konstytucji, uprawnień podmiotów uczestniczących w końcowej fazie procesu zmiany konstytucji. Rozważania w poszczególnych rozdziałach prowadzone są w ten sposób, że zasadniczą część wyводу stanowi przytoczenie treści przepisów poszczególnych konstytucji. W odniesieniu do niektórych z nich Autor formułuje krótkie komentarze lub przytacza poglądy doktryny. Na zakończenie każdego rozdziału formułuje wnioski, które stanowią podstawę podsumowania stanowiącego ostatni rozdział pracy.

W odniesieniu do inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji Autor stwierdza, że: udział parlamentów na tym etapie zmiany konstytucji jest skromniejszy niż można było wnosć z faktu, że wiele krajów europejskich przyjęło system parlamentarno – gabinetowy. Organy władzy wykonawczej odgrywają na tym etapie prac większą rolę niż organy ustawodawcze, dominuje przyjmowanie analogicznych rozwiązań do trybu ustawodawczego, na tym etapie nie da się wskazać czynników wpływających na usztywnienie konstytucji.

W odniesieniu do ograniczeń towarzyszących przygotowaniu projektu Autor przyjmuje, że: najczęściej projekty przygotowywane są przez parlamenty, wskazuje na różne ograniczenia czasowe, jedynie sporadycznie decyzja o rozpoczęciu prac podejmuje naród, na przygotowywanie projektów wpływ mają tzw. materialne granice konstytucji, bardziej skomplikowany tryb przygotowania projektów występuje z reguły w parlamentach dwu izbowych, w Polsce występuje niekorzystna asymetria obu izb parlamentu.

W odniesieniu do warunków uchwalenia konstytucji Autor wskazuje, że: konstytucje wielu państw poza trybem podstawowym przewidują tryby dodatkowe wprowadzające dodatkowe zabezpieczenia, występuje silne zróżnicowanie sposobów uchwalania zmian w konstytucjach poszczególnych państw, w licznych państwach występują dodatkowe wymogi utrudniające zmianę konstytucji, za typowe należy uznać uchwalenie konstytucji podczas jednej kadencji

parlamentu, za odrębne należy uznać uchwalanie konstytucji przy udziale narodu, podstawowym sposobem utrudnienia trybu zmian jest zwiększenie wymogów ilościowych w porównaniu z uchwalaniem ustaw, jednak w zaskakująco dużej liczbie przypadków konstytucje poszczególnych państw nie ustanawiają szczególnych wymogów ilościowych, za wyjątkową należy uznać instytucję weta konstytucyjnego.

W odniesieniu do podmiotów uczestniczących w końcowej fazie uchwalania Konstytucji Autor ustalił, że: etap ten następuje z reguły po przyjęciu przez parlament uchwały kończącej postępowanie, szczególny wymiar w wielu krajach zyskało zatwierdzanie zmian konstytucji w drodze referendum, kontrowersyjnym elementem jest kontrola konstytucyjności dokonywanych zmian, doktryna prawa przypisuje duże znaczenie ogłoszeniu aktu prawnego. Rozwijając te ustalenia Autor podkreśla m.in. że zatwierdzenie konstytucji w drodze referendum wskazuje na szczególny element trybu jej zmiany nie znajdujący odpowiednika w procedurach ustawodawczych, większość referendów fakultatywnych nie ma ograniczeń przedmiotowych, specyficzne rozwiązania występują w państwach federalnych. Zdaniem Autora kontrola konstytucyjności może wpływać na ograniczenie zmian konstytucji. Specyfika tej kontroli polega na tym, że może ją inicjować ograniczona liczba podmiotów oraz, że ma ona charakter prewencyjny. Zdaniem Autora kontrola ta przyczynia się do umacniania wartości ustrojowych. Prawdopodobnie z powyższego wysnuwa Autor wniosek o domniemaniu dopuszczalności takiej kontroli tam, gdzie nie jest ona wprost przewidziana (s. 229). Wątpliwość w przeprowadzaniu tego rodzaju kontroli upatruje Autor jedynie w tym, że nie wiadomo czy jest to kontrola pionowa czy pozioma. Podsumowując ten rozdział Autor stwierdza, że procedury zmian konstytucji na końcowym etapie wykazują znaczne zróżnicowanie. Za pewne zaskoczenie uznaje popularność instytucji referendum. Polskie rozwiązania w tej materii, na tle obcych, uznaje Autor za fasadowe. Wskazuje, że kontrola konstytucyjności uchodzi za praktykę kontrowersyjną, choć szerzej nie wyjaśnia źródła tych kontrowersji. Podkreśla związki tej kontroli z materialnymi granicami konstytucji.

Powyższe wnioski cząstkowe prowadzą Autora do końcowych ustaleń zawartych w podsumowaniu. Ustalenia te sprowadzają się do następujących stwierdzeń (s. 248 i nast.) :

- podział na konstytucje elastyczne i sztywne nie oddaje stopnia złożoności procedury zmiany współczesnych konstytucji,

- modyfikacja tego podziału pozwala z większą precyzją odzwierciedlić zróżnicowanie w zakresie trybu zmian współczesnych konstytucji,
- przeprowadzona analiza pozwala wyróżnić trzy typy konstytucji: zmieniane w trybie ustawodawczym, w trybie zmiany konstytucji, właściwym dla tego rodzaju działań i w trybie pośrednim bazującym na trybie ustawodawczym, ale dokonującym modyfikacji poszczególnych jego elementów.
- w oparciu o te trzy typy Autor dokonuje uszeregowania konstytucji wskazując na konstytucje: elastyczne, półsztywne i sztywne,
- wyodrębnienie konstytucji półsztywnych pozwala dokonać postępu jakościowego, gdy idzie o precyzyjne klasyfikowanie konstytucji z uwagi na tryb ich zmiany,
- istnieją dodatkowe instrumenty uzupełniające konstytucje każdego typu, optymalna skala powinna uwzględniać tak stopień trudności zmiany konstytucji jak i stosowane przez ustrojodawcę dodatkowe zabezpieczenia.
- ilość elementów procedur zmian konstytucji powoduje, że wiele z nich nie może być wykorzystanych przy budowie lub rozbudowie trójstopniowej skali. Można je jedynie wykorzystać dla analizy poszczególnych etapów zmiany konstytucji,
- należy wyodrębnić elementy decydujące o typie konstytucji (jednym z trzech powyżej wskazanych) oraz elementów drugorzędnych nie rzutujących na przyporządkowanie konstytucji do danego typu,
- za elementy pierwszego rodzaju uznaje Autor: modyfikacje w zakresie podmiotów inicjujących postępowanie, wymogi formalne towarzyszące wykonaniu inicjatywy, ograniczenia w zakresie prawa parlamentu do dokonywania zmian projektu, progi spowalniające, maksymalne limity czasowe, modyfikacje w zakresie wymogów ilościowych, modyfikacje w zakresie wzajemnej pozycji izb, fakultatywne formy partycypacji obywateli, kontrolę konstytucyjności, modyfikację uprawnień organów w zakresie ogłaszania i zatwierdzania zmian,
- za elementy drugiego rodzaju autor uznaje: odstąpienie od wymogu sformułowania inicjatywny w sprawie zmiany, ustanowienie norm relatywnie niezmiennych, wprowadzenie klauzul rewizyjnych służących zmianie wybranych norm, powierzenie narodowi prawa uchwalania zmian w referendum przy ograniczonym udziale parlamentu, obligatoryjne formy

partycypacji obywatelskiej, ustanowienie procedur alternatywnych, wymóg ratyfikacji zmiany przez podmiot federacji,

- elementy dodatkowe zostały uznane za wprowadzone przez ustrojodawcę dla osiągnięcia określonych celów : czynniki zabezpieczające niezmiennosc konstytucji, czynniki zabezpieczające zmienność konstytucji i czynniki zabezpieczające udział obywateli w dokonywaniu jej zmiany,

- czynniki zabezpieczające niezmiennosci (dodatkowe elementy procedury służące usztywnieniu konstytucji) to: ustanowienie norm relatywnie niezmiennych, wprowadzenie klauzul rewizyjnych, wymóg ratyfikacji przez podmiot federacji,

- powyższe ustalenia prowadzą, zdaniem Autora, do bardziej „pojemnej” klasyfikacji pozwalającej na określenie nie tylko typu, ale i podtypu konstytucji, jest to klasyfikacja uniwersalna, przykładowo polską Konstytucję można określić jako sztywną (zmodyfikowany katalog podmiotów inicjujących, zmodyfikowane wymagania terminowe i ilościowe, odmienna pozycja izby drugiej, odmiennosci związane z ogłaszaniem plus klauzula rewizyjna)

- konstytucje można pogrupować w oparciu o kryterium główne i czynniki zabezpieczające, jednak niemożliwe jest ustalenie gradacji konstytucji w oparciu o dodatkowe czynniki zabezpieczające (s. 259). Niemożność ta wynika ze specyfiki poszczególnych systemów politycznych oraz realiów politycznych. Można jednak przyjąć założenie, że zwiększenie jednego rodzaju czynników prowadzi do zwiększenia usztywnienia, elastyczności lub demokratyzmu.

Zdaniem Autora powyższe ustalenia mogą przyczynić się do ułatwienia dyskursu naukowego, wzbogacenia dydaktyki, określenia pożądanego w danym państwie typu konstytucji oraz wyboru czynników zwiększających jej niezmiennosc, zmienność lub stopień uczestnictwa obywateli.

Pozytywnie należy ocenić wybór przedmiotu badań. W polskiej literaturze nie było dotąd monografii poświęconej wyłącznie trybowi zmiany konstytucji. Interesujące jest też ujęcie tematu polegające na poddaniu analizie czterdzieści pięć konstytucji państw europejskich. Można jedynie wyrazić wątpliwość czy tak szeroko zakreślone założenie jest wykonalne. Czy nie nadaje się ono raczej do realizacji przez wieloosobowy zespół badawczy? Cel pracy, polegający na opracowaniu nowej klasyfikacji konstytucji ze względu na tryb jej

zmiany, ma charakter nowatorski. Autor trafnie zauważa, że przyjęta w doktrynie klasyfikacja pochodzi z XIX wieku. Praca ma niewątpliwy walor dydaktyczny, gdyż zawiera zbiorcze zestawienie wielu rozwiązań obowiązujących w państwach europejskich. Zestawienie to zostało dokonane problemowo, co ułatwia czytelnikowi zapoznanie się z poszczególnymi instytucjami prawnymi oraz ich porównanie.

Wątpliwości budzą natomiast założenia metodologiczne pracy. Autor na wstępie zastrzega, że koncentruje się na czynniku prawniczym i abstrahuje od czynnika politycznego. Podstawową metodą badań jest metoda formalno – dogmatyczna. Otóż metoda – formalno – dogmatyczna wcale nie zakłada abstrahowania od płaszczyzny politycznej w odniesieniu do konstytucji. W ramach wykładni celowościowej jej przepisów konieczne może okazać się sięganie do argumentów natury politycznej. Podobnie, gdy ustalanie normatywnej treści przepisów konstytucji wymaga uwzględnienia konsekwencji ich stosowania. Specyfika normatywnego charakteru konstytucji sprawia, że współczesne założenia interpretacji przepisów konstytucji wskazują wręcz na konieczność sięgania do płaszczyzny politycznej. Na konieczność taką wskazuje przede wszystkim teoria racjonalnej argumentacji prawniczej np. gdy chodzi o ustalanie treści zasad konstytucyjnych – ustalanie tzw. okoliczności prawnych i faktycznych. Na poziomie teoretycznoprawnym założenie o ścisłym rozdziale czynnika prawnego i politycznego wydaje się być archaiczne. Rodzi ono niebezpieczeństwo pomijania reguł wykładni systemowej i celowościowej przy wykładni przepisów konstytucji. I wreszcie powstaje pytanie czy przy przyjęciu takich założeń możliwe jest zrealizowanie celów stawianych przez Autora? Celem głównym pracy jest opracowanie klasyfikacji uwzględniającej możliwe liczne elementy, wykorzystywane w procedurze zmiany konstytucji. Zdaniem autora instrumenty zmiany ustawy zasadniczej powinny gwarantować przedłużenie bytu państwa w określonym kształcie ustrojowym lub jego transformacji. Reguły zmiany konstytucji mają więc charakter instrumentalny, jednak jak trafnie podkreśla Autor służą najczęściej realizacji określonych wartości konstytucyjnych. Z tej perspektywy należy oceniać stopień ich sztywności lub elastyczności. Powstaje jednak pytanie czy ocena poszczególnych instrumentów jest w ogóle możliwa, gdy abstrahujemy od płaszczyzny politycznej? Identyczne lub zbliżone instrumenty prawne mogą przecież odgrywać różną rolę w zależności od prawno - politycznych uwarunkowań. Przykładowo w Austrii, gdzie często występują tzw. wielkie koalicje instrumenty mające świadczyć *prima facie* o utrudnieniach w zmianie konstytucji, wcale nie muszą ich powodować. Takie same instrumenty w innym państwie mogą natomiast wpływać w sposób istotny na możliwość zmiany konstytucji.

Oceniając poszczególne instrumenty zmiany konstytucji nie można też ograniczać się do analizy przepisów, w których zostały one wyrażone. Wykładnia systemowa wymaga analizy przepisów określających tryb zmiany w kontekście innych przepisów konstytucji. W szczególności jej zasad ogólnych. Przykładowo elementy mogące wzmacniać sztywność konstytucji inaczej funkcjonują w sytuacji, gdy mamy do czynienia z konstytucją sformułowaną ogólnie, a inaczej, gdy przepisy konstytucji są sformułowane jednoznacznie lub wręcz kazuistycznie. Należy też pamiętać o wpływie zasady podziału władzy na wzajemne relacje organów państwa posiadających kompetencje dotyczące zmiany konstytucji.

Autor zdaje się zakładać, że przyjęte ograniczenia metodologiczne nie stanowią przeszkody w charakterystyce i ocenie poszczególnych elementów procedury zmiany konstytucji z punktu widzenia ich elastyczności i sztywności. Zasadniczą część rozdziałów drugiego, trzeciego, czwartego i piątego stanowi przytoczenie bądź omówienie treści przepisów różnych konstytucji. Komentarz Autora najczęściej nie wychodzi poza przywołanie brzmienia przepisów i przytoczenie poglądów doktryny. Niekiedy zastanawia się on czy dana instytucja prawa jest podobna do instytucji występujących w innych konstytucjach, czy też ma specyficzny charakter. Autor sporadycznie nawiązuje do poglądów doktryny danego kraju i praktyki konstytucyjnej. Nie odwołuje się do orzecznictwa. Przykładowo analizując rozwiązania włoskie Autor ogranicza się do następujących stwierdzeń: ich specyfiką jest wymóg dwukrotnego uchwalenia projektu zmiany konstytucji przez każdą z izb, wymóg powtórzenia wynikający z art. 138, krążenie projektu między izbami oraz wymóg określonych większości. Tego rodzaju rozważania nie stanowią jednak wykładni przepisów włoskiej konstytucji. W odniesieniu do niektórych przepisów można ograniczyć się do przytoczenia lub omówienia ich brzmienia, np. gdy chodzi o przepisy wyrażające określone większości. Autor przywołuje również przepisy, których treść normatywną można ustalić jedynie dokonując ich rozbudowanej wykładni. Przykładem są tzw. klauzule wieczyste. Ocena wpływu klauzul wieczystych, np. z art. 79 ust. 3 niemieckiej ustawy zasadniczej, na tryb zmiany konstytucji nie jest możliwa bez analizy poglądów doktryny i orzecznictwa. Analiza taka konieczna jest dla ustalenia treści samych klauzul oraz dla ustalenia w jaki sposób wpływają one na rozumienie innych przepisów ustawy zasadniczej. Tylko wtedy można określić rolę jaką klauzule wieczyste odgrywają w procedurze zmiany konstytucji.

Poszczególne rozdziały pracy kończą się podrozdziałami zawierającymi wnioski Autora. Wnioski te można podzielić na trzy grupy. Po pierwsze są to wnioski statystyczne ilustrowane tabelami. Zawierają one informacje znane i ogólnodostępne. Niektóre wnioski oparte na statystyce są interesujące – np. wskazanie na relatywnie duże znaczenie organów władzy wykonawczej w inicjowaniu prac nad zmianą konstytucji, w sytuacji gdy w Europie przeważają systemy parlamentarno-gabinetowe. Drugą grupę wniosków stanowią wnioski odwołujące się wprost do brzmienia przytoczonych wcześniej przepisów. Wnioski te w części powtarzają ustalenia od dawna znane w doktrynie prawa i na tle przytoczonych wcześniej przepisów są oczywiste. Przykładowo Autor wskazuje, że przy zmianach w konstytucjach dominuje przyjmowanie analogicznych rozwiązań do trybu ustawodawczego, bardziej skomplikowany tryb przygotowania projektów występuje z reguły w parlamentach dwu izbowych, występuje silne zróżnicowanie sposobów uchwalania zmian w konstytucjach poszczególnych państw, podstawowym sposobem utrudnienia trybu zmian jest zwiększenie wymogów ilościowych w porównaniu z uchwalaniem ustaw. Trzecią grupę wniosków stanowią wnioski odwołujące się do założeń i aksjologii poszczególnych konstytucji i z tego punktu widzenia oceniających tryb zmiany. Wśród nich można wskazać wnioski interesujące, np. dotyczące referendum.

W pracy pominięty został czynnik europejski, który ma istotne znaczenie dla analizy procedur zmian konstytucji. Większość analizowanych przez Autora konstytucji to konstytucje państw członkowskich Unii Europejskiej. Należałoby się zastanowić przynajmniej nad dwiema kwestiami. Po pierwsze czy tzw. klauzule europejskie w poszczególnych konstytucjach wpływają na wykładnię przepisów o trybie zmiany. Po drugie czy zasada nadrzędności prawa Unii Europejskiej wpływa na sposób zmiany konstytucji. Przykładowo czy sądy konstytucyjne interpretując ograniczenia materialnoprawne biorą pod uwagę prawo Unii i czy ma to wpływ na dokonywane zmiany konstytucji. W tym zakresie powstają też ciekawe zagadnienia proceduralne.

Mankamentem prowadzonych w powyższy sposób rozważań jest brak odwołania się do orzecznictwa. Autor trafnie wskazuje, że jednym z elementów trybu zmiany konstytucji jest kontrola sprawowana przez sądy konstytucyjne. Interesujące są rozważania wskazujące na związek sądowej kontroli z umieszczaniem w konstytucji klauzul wieczystych. W pracy nie zostało jednak przywołane wprost ani jedno orzeczenie sądu konstytucyjnego wydane w sprawie dopuszczalności zmiany konstytucji. Takiego zaniechania nie można wytłumaczyć koncentrowaniem się na czynniku prawniczym. Orzecznictwo to, w wielu wypadkach

spektakularne i szeroko analizowane w doktrynie, jak najbardziej do tego czynnika przynależy. Występuje ono nawet w systemach prawnych mających stosunkowo niewielką tradycję sądownictwa konstytucyjnego. Tytułem przykładu można wskazać orzeczenia Sądu Konstytucyjnego FR, który w 1995 roku zajmował się problematyką zmiany rosyjskiej ustawy zasadniczej. Orzeczenie to zostało wydane w trybie dokonywania wiążącej wykładni przepisów konstytucji, które w prawie rosyjskim stanowią źródło prawa. Autor działalność sądów konstytucyjnych analizuje niejako pośrednio odwołując się do pozycji bibliograficznych, które za przedmiot mają orzeczenia. Na marginesie należy jedynie zauważyć, że Autor omawiając głównie rozwiązania obce opiera się w pracy przede wszystkim na polskiej literaturze. Odwołań do opracowań obcojęzycznych jest niewiele. Ograniczenie się do językowej analizy przepisów, brak ich systemowej i funkcjonalnej wykładni, brak szerszego odwołania się do praktyki ich funkcjonowania, oraz oceny tej praktyki formułowanej w doktrynie i orzecznictwie poszczególnych państw utrudnia ocenę zaproponowanego w końcowej części pracy modelu klasyfikacji konstytucji.

Novum zaproponowanej klasyfikacji stanowi, według Autora, dodanie trzeciego elementu – konstytucji półsztywnych. Jednak różnica względem dotychczasowych ustaleń doktryny wydaje się niewielka. Dotychczas uważano, że sztywność konstytucji należy rozumieć szeroko. W pojęciu tym mieszczą się zarówno konstytucje zmieniane wedle zmodyfikowanego trybu ustawodawczego jak i konstytucje zmieniane w odrębnym trybie. Różnica w obu podziałach polega na innym rozłożeniu akcentów nie ma charakteru jakościowego, wskazującego na problematykę nową nieznaną prawu konstytucyjnemu.

Niejasna jest relacja między trzema typami konstytucji a elementami integralnymi i dodatkowymi stanowiącymi składni trybu zmiany. Według Autora elementy integralne to takie składniki trybu zmiany, które przyczyniają się do zakwalifikowania konstytucji jako elastycznej, półsztywnej lub sztywnej. Autor nie wskazuje jednak w oparciu o jakie kryterium elementy te wyróżnił. W przypadku trzech podstawowych typów konstytucji kryterium jest podobieństwo do zwykłego trybu ustawodawczego – pełne podobieństwo konstytucje elastyczne, częściowe podobieństwo konstytucje półsztywne i brak podobieństwa konstytucje sztywne. Czy kryterium powyższe stosowane jest do wyróżnienia elementów stanowiących integralną część procedury zmiany konstytucji i elementy dodatkowe? Autor tego nie wyjaśnia, a z przedstawionego wyliczenia należy wnosić, że kryterium to nie może być stosowane. Skąd wiadomo, że wskazane jako integralne składni trybu zmiany elementy przyczyniają się do zakwalifikowania konstytucji do jednego z trzech typów, a wskazane jako

dodatkowe elementy nie przyczyniają się do takiej kwalifikacji? Podział powyższy nie opiera się na rzeczywistym wpływie poszczególnych elementów na stopień sztywności konstytucji. Autor wprost to przyznaje (s. 250). Być może podział na składniki integralne trybu zmiany i elementy dodatkowe opiera się w części na prawidłowości statystycznej? Z pewnością można jedynie stwierdzić, że zdaniem Autora składniki integralne przyczyniają się do zakwalifikowania konstytucji jako elastycznej, półsztywnej lub sztywnej, a elementy dodatkowe nie wpływają na tę kwalifikację (s. 249). W jaki sposób dany element procedury zmiany zaliczyć do jednej z dwóch kategorii nie wiadomo.

Powstają w związku z tym dwa pytania. Po pierwsze o prawidłowość wskazanego wyżej podziału elementów trybu zmiany konstytucji. Po drugie o przydatność całej przedstawionej klasyfikacji dla doktryny i praktyki. Wątpliwości co do przeprowadzonego podziału dobrze ilustruje problematyka norm relatywnie niezmiennych, które Autor uważa za element dodatkowy trybu zmiany Konstytucji. Autor nie dokonywał analizy tego rodzaju norm w oparciu o poglądy doktryny i orzecznictwa państw, w których one występują. W podsumowaniu ograniczył się do stwierdzenia, że jest to niezbyt wyrafinowana metoda z uwagi na ograniczenia możliwości działania przyszłego ustawodawcy. Może ona paradoksalnie ułatwić uchwalenie nowej konstytucji. Wprowadzenie tego rodzaju ograniczeń może zablokować gruntowną zmianę zabezpieczonych norm. Charakterystyka ta ani wcześniejsze rozważania poświęcone normom niezmiennym we wskazanych konstytucjach nie uwzględniają jednak ich rzeczywistej roli. Po pierwsze normy te dotyczą z reguły aksjologicznych podstaw konstytucji. W praktyce może to oznaczać, że niezmiennalne są nie tylko normy wyrażone w określonych przepisach konstytucji (np. art. 79 ust. 3 niemieckiej ustawy zasadniczej), ale również normy wyrażone w innych przepisach. Jeżeli za normę niezmienną uznaje się zasadę państwa prawnego, to w konsekwencji za niezmiennalne mogą zostać uznane elementy państwa prawnego występujące w różnych częściach konstytucji. Wszystko zależy od wykładni systemowej i celowościowej przepisu wyrażającego klauzulę wieczystą. Zakres „niezmiennalności” może więc być dużo szerszy niż wynikałoby to z brzmienia samego przepisu. Po drugie zmiany relacji między prawem międzynarodowym, prawem europejskim a prawem konstytucyjnym spowodowały, że obecnie na gruncie wielu konstytucji nie wyrażających klauzul wieczystych też przyjmuje się lub postuluje przyjęcie obowiązywania norm niezmiennych. W wielu państwach członkowskich Unii Europejskiej wyodrębnia się w doktrynie i orzecznictwie pojęcie tzw. tożsamości konstytucyjnej uzasadniające obowiązywanie takich klauzul. Elementy tej

tożsamości uznaje się za niezmiennie. Wyprowadza się zakaz ich modyfikowania np. w związku z przekazywaniem kompetencji Unii. Kwestie powyższe stanowią przedmiot orzecznictwa sądów konstytucyjnych, nawet gdy konstytucje nie formułują wprost klauzul wieczystych ani kompetencji sądów do orzekania o konstytucyjności trybu ich zmian. Tak więc zaliczenie norm relatywnie niezmiennych do elementów stanowiących integralną część procedury zmiany konstytucji, bądź do elementów dodatkowych wymagałoby rozważenia czynników, których Autor nie brał pod uwagę. Czynników wymagających odwołania się do doktryny i praktyki konstytucyjnej poszczególnych państw. Chyba, że Autor przyjmuje jakieś formalne kryterium zaliczania. W pracy jednak wprost go nie wskazuje.

Stanowiąca punkt wyjścia dla niniejszej książki klasyfikacja Bryce'a zrodziła się z potrzeby odróżnienia ustaw zwykłych od konstytucji. W drugiej połowie XIX wieku dokonanie takiego odróżnienia miało istotne znaczenie teoretyczne i praktyczne. Dwustopniowy podział zrealizował ten cel wskazując na szczególne cechy zmiany konstytucji. Stał się też inspiracją dla kolejnych badaczy do analizowania instrumentów prawnych wpływających na sztywność konstytucji. Powstaje pytanie czemu ma służyć modyfikacja tego podziału dokonana przez Autora? W mojej ocenie dodanie do dwustopniowego podziału konstytucji pół sztywnych, oparte na podobieństwie lub jego braku do trybu ustawodawczego, nie wnosi nic nowego do dotychczasowych ustaleń doktryny. Czy novum takie stanowi dalsza konkretyzacja zaproponowanego podziału na elementy stanowiące integralną część procedury zmiany konstytucji i elementy dodatkowe pozostaje kwestią otwartą. Udzielenie przekonującej odpowiedzi na to pytanie nie jest na razie możliwe. Odpowiedź ta wymaga wyjścia poza językową analizę przepisów określających tryb zmiany konstytucji, szersze uzasadnienie zaliczenia elementów zmiany do integralnej części procedury zmiany, bądź do elementów dodatkowych oraz analizę ich funkcjonowania w praktyce konstytucyjnej. W przedstawionym obecnie kształcie trudno ocenić zaproponowany model i przyjąć, że ma on istotne znaczenie dla dyskursu naukowego, usprawnienia prac zmierzających do zmiany konstytucji oraz dokonania wyboru czynników służących zabezpieczeniu jej niezmienności, zmienności lub uczestnictwa obywateli w podejmowaniu decyzji ustrojowych. Osiągnięcie powyższych, deklarowanych przez Autora celów pracy, wymaga dokonania systemowej i funkcjonalnej wykładni przepisów regulujących tryb zmiany konstytucji oraz odniesienia się do orzecznictwa sądów konstytucyjnych. Taka analiza trybu zmiany konstytucji mogłaby dopiero potwierdzić przydatność zaproponowanej klasyfikacji lub tę przydatność wykluczyć. Oczywiście przeprowadzenie w powyższy sposób

analizy czterdziestu pięciu konstytucji wykraczałoby poza ramy monografii. Przed sformułowaniem wniosków końcowych praca powinna zawierać jednak rozdział analizujący we wskazany wyżej sposób przynajmniej trzy konstytucje stanowiące odpowiednik zaproponowanego trójstopniowego podziału. Możliwe byłoby wtedy zweryfikowanie jego przydatności. Autor mógłby wtedy w sposób przekonujący odpowiedzieć na istotny dylemat prawa konstytucyjnego : czy dla współczesnych konstytucji (stanowiących jakościowo akty odmienne od konstytucji XIX wiecznych) przydatne jest opracowanie nowego podziału konstytucji ze względu na tryb ich zmiany, czy należy raczej poprzestać na analizie poszczególnych instrumentów prawnych pod kątem ich wpływu na sztywność/elastyczność konstytucji. Weryfikacja i konkretyzacja zaproponowanej klasyfikacji pozwoliłaby dopiero ustalić jakie ma ona znaczenie dla głównego celu procedury zmiany konstytucji - zachowania równowagi między trwałością rozwiązań, a możliwością dokonywania zmian.

Podsumowując, uważam, że recenzowana praca ma istotny walor dydaktyczny oraz porządkujący. Autor w sposób zasługujący na uznanie przeanalizował wszystkie wypowiedzi polskiej doktryny na temat zmiany konstytucji. W zakresie analizowanej problematyki trybu zmiany konstytucji państw europejskich praca ta powtarza jednak w dużej mierze ustalenia zawarte we wcześniejszych publikacjach, w tym w książce, której Autor był współredaktorem "Zasady Zmiany konstytucji w państwach europejskich". Recenzowana praca w jej obecnym kształcie nie stanowi znacznego wkładu Autora w rozwój prawa konstytucyjnego.

III. Konkluzja

Biorąc pod uwagę dotychczasowy dorobek naukowy Autora, jego aktywność naukową oraz recenzowaną pracę uważam, że wprawdzie posiada on znaczny dorobek naukowy, jednak nie spełnia on kryterium znacznego wkładu w rozwój określonej dyscypliny naukowej w rozumieniu art. 16 ust. 1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Spełnienie tego wymogu wymagałoby rozbudowania recenzowanej pracy we wskazany w recenzji sposób.

